

HANDELSKAMPANJEN

DEMOKRATI MOT FINANS

*En rapport om frihandelsavtaler og
handlingsrom mot kapitalflukt*

AV LISE RØDLAND

DEMOKRATI MOT FINANS

---

*En rapport om frihandelsavtaler og
Norges handlingsrom i kampen mot kapitalflukt*

AV LISE RØDLAND

FORORD

Då den internasjonale finanskrisa tok til i 2008 starta styresmakter verda over å diskutere behov for regulering av finanssektoren. Ulike «finansielle produkt» som derivater og aktørar som hedgefonds vart illegale og enkelte stader forbodne. Den FN nedsette finanskommisjonen konkluderte med at statar burde reregulere finanssektoren. Med den tidlegare Verdensbank sjefen Stiglitz i spissen, tok kommisjonen til orde for at land bør spare i gode tider for så å kunne bruke i dårlege tider. Her heime i Noreg gav det regjeringsnedsette finanskriseutvalet klare tilrådingar om mellom anna auka skattlegging av finansinstitusjonar, avgift på finansinstitusjonar si gjeld og ein viss grad av motkonjunktur politikk.

Det siste tiåret har det blitt retta stor merksemd rundt kapitalflukt. Pengestraumen som går frå utviklingsland til rike land overgår bistand. Ein av årsakene er framveksten av skatteparadis. Bedrifter etablerer ei postadresse på stader som tilbyr null skatt, uavhengig av kvar verksemda til bedrifta føregår. Formålet er å unngå skatt i dei landa der bedrifta har verksemd. Tiltak for å synleggjere kva selskap som nyttar seg av dette, kva land dei eigentleg skal skatte til og kva beløp det dreiar seg om vert diskutert på landenivå og i internasjonale fora som OECD.

Ein av dei store utfordringane i norsk utanrikspolitikk er manglande samsvar. Utviklingspolitiske mål står ofte i direkte kontrast til næringspolitiske mål. Med denne rapporten ynskjer Handelskampanjen å setje fokus på eit felt i norsk utanrikspolitikk med manglande koherens. Våre folkevalde diskuterer tiltak for openheit rundt skatteparadis og regulering av finanssektoren samstundes som dei inngår stadig fleire forpliktingar om finansliberalisering gjennom handelsavtaler som vil gjere måla om meir openheit og regulering vanskeleg.

Etter finanskrisa i 2008 har utviklingsland tatt til orde for reforhandling av avtala som regulerer handel med finanstenestar (GATS) i Verdas handelsorganisasjon. I tråd med FN kommisjonen og det norske finanskriseutvalet sine tilrådingar, bør Noreg støtte opp om utviklingsland sitt krav. Ved å inngå stadig fleire Efta frihandelsavtaler som inneber liberalisering av finanssektoren som går langt lengre enn GATS, gjer Noreg det stikk motsette. Dei pågåande tenestehandelsforhandlingane (TISA) mellom EU, USA, Noreg og ei rekkje andre land, går så langt i liberalisering av finanssektoren at det vart ramaskrik verda over då Wikileaks lekka forhandlingsdokument. Handelskampanjen håpar norske styresmakter vel å stå på side med utviklingsland i denne saka. Noreg bør trekkje seg frå pågåande forhandlingar om TISA og Efta avtaler og gå til orde for reforhandling av GATS.

Med tru på at rapporten er eit bidrag til meir informert debatt og gode avgjersler.

Heidi Lundeborg

Leiar av Handelskampanjen

INNHold

1. KAPITALFLUKT: En konsekvens av finansiell liberalisering	6
2. HVA ER KAPITALFLUKT?	8
2.1 Skitne penger på feil kurs: Skatteplanlegging, våpenhandel og korrupsjon	8
2.2 I takt med krise: Lovlige kapitaloverføringsers prosykliske egenskaper	12
2.3 Kapitalens vetorett over nasjonal politikk	12
3. TILTAK MOT KAPITALFLUKT: Hvordan tette lekkasjen?	14
3.1 Åpenhet om kapitalstrømmer	14
3.2 Gjør slutt på selskapenes vetorett: Re-reguler finanssektoren!	15
4. HVA AVGJØR NORSK HANDLINGSROM?	17
4.1 Listeføring: Hva skal liberaliseres?	19
4.2 Ulike måter å tilby tjenester på	19
5. HANDELPOLITIKK TIL BESVÆR: Hvilket handlingsrom har Norge?	21
5.1 Verdens handelsorganisasjon (WTO)	21
5.2 EFTA og tredjelandssavtaler	23
5.3 Europeisk økonomisk samarbeidsavtale (EØS)	24
5.4 Trade in Services Agreement (TISA)	25
5.5 Bilaterale Investeringsavtaler (BITs).....	26
5.6 Håndhevingsmekanismer	27
6. NORSK HANDLINGSROM I KAMPEN MOT KAPITALFLUKT.....	28
7. KONKLUSJON	30

1. KAPITALFLUKT – EN KONSEKVENNS AV FINANSIELL LIBERALISERING

Boks 1. Hva er finansiell liberalisering? ¹

Når en sektor liberaliseres overlates mer av styringen av samfunnet til markedet gjennom politiske vedtak. Det kan for eksempel gjøres ved å privatisere statlig eide selskaper, eller ved å endre reglene innen en sektor slik at investorer og kapitaleiere blir underlagt mindre kontroll fra myndighetene.

Finansiell liberalisering viser til avreguleringen av finanssektoren spesielt. Dette kan for eksempel skje ved at et land fjerner krav om at ulike typer finansvirksomhet skal skilles, tillater flere finansielle instrumenter, åpner for at kapital kan flyttes uhindret over landegrensener eller reduserer kravene til reservekapital i bankene.

Den store, globale finanskrisa som brøt ut i 2007 illustrerer nettopp hvor alvorlige konsekvensene av 1980-tallets frislipp av finansmarkedene er. Det som startet som en krise i det amerikanske boligmarkedet utviklet seg snart til å bli en verdensomspennende økonomisk krise etter at landene sosialiserte tapene i de kriserammede bankene i håp om å redde økonomien. Lærdommen etter finanskrisa i 1929 var glemt på veien, og mangel på reguleringsmuligheter gjorde at finanskrisa spredde seg som ild i tørt gress.² Det internasjonale valutafondet (IMF) viser til finansiell innovasjon og reguleringsmyndighetenes manglende evne til å holde følge med utviklingen i finansmarkedene som noen av årsakene bak krisa.³

Som følge av uro i markedene rundt finanskrisen

opplevde mange land en enorm kapitalflukt. Investorene ønsket å plassere pengene sine i tryggere havner. Samtidig vet vi at kapitalflukt ikke bare er et problem i krisetider. Den ulovlige kapitalflukten har et stort omfang. For hver krone utviklingsland mottar i bistand, forsvinner ti kroner ut som følge av ulovlig virksomhet.

Kapitalflukt er også et problem i Norge. Skatteetaten mener at multinasjonale selskaper forsøkte å unndra 16,7 milliarder kroner fra beskatning bare i 2011.⁴ Selv i gode økonomiske tider er det kun fire av ti selskaper som betaler skatt.⁵ Dette er en trend alle land kan kjenne seg igjen i. Bekjempelsen av ulovlig kapitalflukt står derfor høyt på den norske agendaen, både nasjonalt og internasjonalt.

Fri flyt av kapital er også et demokratisk problem.

Investorer bruker trusler om utflytting for å påvirke politiske avgjørelser. I den grad investorene får gjennomslag tildeles de nærmest en vetorett over nasjonal politikk. Med dette menes ikke en formell vetorett, men i verste fall kan slike trusler være nok til at et lovforslag skrinlegges for godt. Land uten tilgjengelig virkemidler, som opplever kapitalflukt som følge av finansiell ustabilitet, kan se seg tvunget til å gjennomføre innstrammingspolitikk i håp om å tiltrekke investeringer, eller for å tilfredsstille internasjonale utlånsinstitusjoner som IMF sine utlånskrav.⁶ Når forpliktelser i frihandels- og investeringsavtaler utelukker tiltak mot kapitalflukt, begrenses dermed staters mulighet til å føre en aktiv motkonjunkturpolitikk, fritt bestemme skattenivå og stille strenge og hensiktsmessige krav til produksjon.

Likevel har Norge gjennom flere år inngått handels- og investeringsavtaler som i praksis traktatfester finansiell liberalisering, og gjør det vanskelig å gjennomføre effektive tiltak mot kapitalflukt. Vil forpliktelsene Norge har påtatt seg i frihandels- og investeringsavtaler kunne forhindre tiltak mot kapitalflukt?

Første del av denne rapporten deler kapitalflukt i tre ulike kategorier basert på årsaken til at kapitalen flyttes, før andre del diskuterer mottiltak. Den neste delen vil gi en bedre forståelse av hvordan finansielle tjenester dereguleres gjennom frihandels- og investeringsavtaler, før Norges forpliktelser gjennom WTO, EFTA, EØS, BITs og TISA blir presentert. Den siste delen diskuterer hvilket handlingsrom Norge faktisk har til å gjennomføre tiltakene presentert i del to.

2. HVA ER KAPITALFLUKT?

Kapitalflukt er massive overføringer av kapital ut av ett eller flere land, eller til en annen valuta som følge av hendelser og forhold i landene. Årsaken kan blant annet være utrygge pengeforhold i hjemlandet, frykt for redusert fortjeneste som følge av arbeidsmiljø- og miljøstandarder, frykt for devaluering, frykt for skattlegging, eller for å unndra seg etablerte skatteregler. Både multinasjonale selskaper og velstående privatpersoner står bak.

Langt fra alle internasjonale kapitaloverføringer regnes som kapitalflukt. Et eksempel på en legitim kapitaloverføring er når en skal betale for et internasjonalt varebytte. En enkeltstående kapitaloverføring i seg selv er dermed ikke et problem. Men om omfanget blir stort eller kapitaloverføringen gjøres med den hensikt å unndra seg skatte-, miljø- eller arbeidsmiljøstandarder, kan konsekvensene være mange. Store ukontrollerte, utgående kapitalstrømmer kan gjøre vondt verre for et land i økonomisk krise, og kan føre til at økonomien faller sammen. I tilfellene hvor kapitalen flyttes med den hensikt å unndra seg skattelegging, arbeidsmiljø- eller miljøkrav går det ut over statens inntekter og undergraver de standarder landet søker å etablere. Det finnes mange eksempler på at multinasjonale selskaper undergraver nasjonale skattenivåer, og arbeidsmiljø- og miljøstandarder når de benytter seg av trusler om utflytting.

Denne rapporten vil skille mellom tre typer kapitalflukt basert på årsaken til at pengene blir flyttet. Årsakene som vil bli diskutert er skatteplanlegging, lovlige kapitaloverføringer i krisetid og selskaper som unndrar seg arbeidsmiljø- og miljøreguleringer.

2.1 SKITNE PENGER PÅ FEIL KURS: Skatteplanlegging, våpenhandel og korrupsjon

Boks 2. Hva er et skatteparadis?

Et skatteparadis kjennetegnes av hemmelighet, og av at de har forskjellige regler for beskatning av egne borgere og utlendinger. Det er til nå ingen konsensus om begrepet skatteparadis, men man kan si at det er generell enighet om at et skatteparadis kan gjenkjennes gjennom et eller flere av følgende kriterier⁷:

1. Ingen, eller kun lave, effektive skatter
2. «Inngjerding» av skatteregimer
3. Ingen effektiv utveksling av informasjon til andre lands myndigheter
4. Manglende transparens rundt eierskap, regnskap og annen sentral selskapsinformasjon
5. Ikke krav om reell virksomhet for selskaper.

Som følge av den manglende konsensusen finnes det flere alternative lister over skatteparadis. En av disse er Tax Justice Network sin Hemmeligholdsindeks. Denne viser at skatteparadisene langt fra er idylliske øyparadiser. Blant de ti jurisdiksjonene med mest finansielt hemmelighet i 2013 finner en både Sveits, Luxemburg, USA og Tyskland.

Den globale økonomien gjør det mulig for multinasjonale selskaper og rike privatpersoner å plassere og fakturere sine aktiviteter, reelt eller fiktivt, på en slik måte at de ender opp med å betale liten eller ingen skatt. Globaliseringen har synliggjort at det land imellom er store hull i regelverket for skattlegging, mens den digitaliserte økonomien gjør det stadig enklere for selskaper å benytte seg av smutthull og gråsoner. Skatteparadisene saboterer aktivt de forsøk som gjøres på å tette hullene. Det som kalles "skattekonkurranse mellom land" kan nok heller kalles "skatte-sabotasje".

Det er velkjent at skatteplanlegging i dag inngår som en del av strategien i multinasjonale selskapers profittjag, og dette ser andre selskaper muligheter i. Deloitte, som også er et globalt revisjonsselskap, er blant selskapene som arrangerer kurs i skatteplanlegging. En reportasje i Klassekampen viser tydelig at samfunnsmoral ikke lengre teller når det gjelder å redusere skatteinnbetalinger. Spørsmålet er heller hvor mye omdømmetap et selskap er villig til å risikere og hvor stor sannsynligheten er for å bli tatt, sett i forhold til hva selskapet kan spare i skatt.⁸

Selv om skatteplanlegging i seg selv ikke er ulovlig, kan det være vanskelig å skille mellom dette og ulovlig skatteunndragelse. Formålet med begge aktivitetene er å redusere skatteinnbetaling mest mulig, og begge kan godt være i strid med politikernes intensjoner med skattereglene. Skillet er at skatteplanlegging ikke skal gå lengre enn det loven tillater, mens skatteunndragelse overskrider disse grensene. Dette åpner for mange gråsoner hvor juridiske tolkninger avgjør.

Det er vanskelig å si med sikkerhet hvor stor den svarte økonomien er. En rapport fra 2014 anslo at hver sjettede krone som omsettes i Norge er svart.⁹ Vi vet også at det anslagsvis forsvinner 6800 milliarder kroner årlig fra utviklingsland. Hele 66 prosent av kapitalflukten fra utviklingsland skyldes skatteunndragelse.¹⁰ Skatteunndragelse er ofte nær knyttet til annen økonomisk kriminalitet, hvor det for eksempel opprettes selskaper for å hvitvaske penger fra salg av mennesker, våpen og narkotika, eller der korruperte

ledere skjuler formuer i skatteparadis.

Hemmelighold, storstilt omfang av spekulative veddemål gjennom finansielle instrumenter, skattesystemer som ikke er tilpasset en slik økonomi, kombinert med at politikerne i frihandelsavtaler forplikter seg til ikke å regulere finanssystemet, gjør det mulig for privatpersoner og selskaper å unndra seg fra å betale skatt. Frustrasjonen er stor blant befolkningen i land som må tåle store velferdskutt som følge av finanskrisen, mens multinasjonale selskaper som Facebook betaler bare 0,1 % i skatt (se boks 3), eller i Danmark hvor ett av fire selskaper, og bare ett oljeselskap, betaler skatt.^{11,12}

For å redusere skatteregninger, flyttes inntekter regnskapsmessig til de land der det ikke er skatt, mens fradrag og utgifter så langt som mulig flyttes til de land der det er høy skatt. Noen av de mest brukte strategiene for å flytte inntekter og fradrag til andre land er feilaktig internprising og tynn kapitalisering. Samtidig brukes ofte truster og ulike former for "stråmenn" for å skjule faktisk eierskap. Denne rapporten vil videre fokusere på disse metodene og hvordan man kan bekjempe bruken av dem. Disse metodene brukes ikke bare til skatteunndragelse, men også til hvitvasking av skitne penger fra handel med mennesker, narkotika og våpen, og for å skjule store formuer fra skattemyndigheter.

Overskudd der det passer seg: Feilaktig internprising og tynn kapitalisering

Vi lever i en global økonomi, der mer enn 60 % av verdenshandelen er internhandel mellom datterselskaper i ulike land innen samme selskap.¹³ Handel mellom datterselskaper eller mellom et datterselskap og et moderselskap skal skje etter armlengdeprinsippet. Armlengdeprinsippet sier at selskapet skal betale en pris tilsvarende det varen koster på markedet. Det er flere produkter det er vanskelig å anslå markedsprisen på, som for eksempel varer som ikke omsettes i et marked, varemærker, patentrettigheter og støttefunksjoner. Ved å utnytte dette kan multinasjonale selskaper flytte overskudd slik det passer dem.

Fremgangsmåten er som følger: Selskaper selger patentrettigheter eller varemerkene sine til et datterselskap i et skatteparadis, gjerne litt over tid og til så lav pris som mulig. Datterselskapet i skatteparadiset fakturerer så andre datterselskaper registrert i såkalte høyskattland for lån av patentrettigheter eller varemerker. På denne måten oppnår selskapet lite eller ingen profitt i landet med en høy skatterate, og høyere profitt i landet med lav eller ingen beskatning av overskudd, som regel et skatteparadis.

Det finnes mange eksempler på grove brudd på armlengdeprinsippet: plastbøtter har blitt solgt til 973 amerikanske dollar, mens videokameraer har blitt priset til 13 dollar per stykk. Dette er eksempler på hvordan systemet kan misbrukes, og det skjer hyppig. I Latin-Amerika er anslagsvis 40-50 prosent av handelstransaksjonene feilpriset med gjennomsnittlig mer enn 10 prosent, mens 60 % av handelstransaksjonene i Afrika er feilpriset med mer enn 11 prosent.¹⁴ Problemet er også til stede i Norge. I 2011 fant Skatteetaten at 29 milliarder kroner ikke var oppgitt til beskatning, og de mener at mer enn halvparten av dette skyldes feilaktig internprising.¹⁵

En annen strategi er såkalt tynn kapitalisering. Teknikken her er at så mye som mulig av kapitalen i et datterselskap i et høyskattland overføres til et morselskap i et skatteparadis. Dette skjer gjerne over noen år gjennom betaling av store konsernbidrag og store utbytter. Når selskapet i høyskattlandet trenger penger, må det så ta opp store lån fra morselskapet, noe som gir store rentefradrag. Renteutgifter gir skattefradrag, og slik flyttes de skattepliktige inntektene fra høyskattland til et skatteparadis.

Boks 3. Facebook betaler 0,1 prosent i skatt

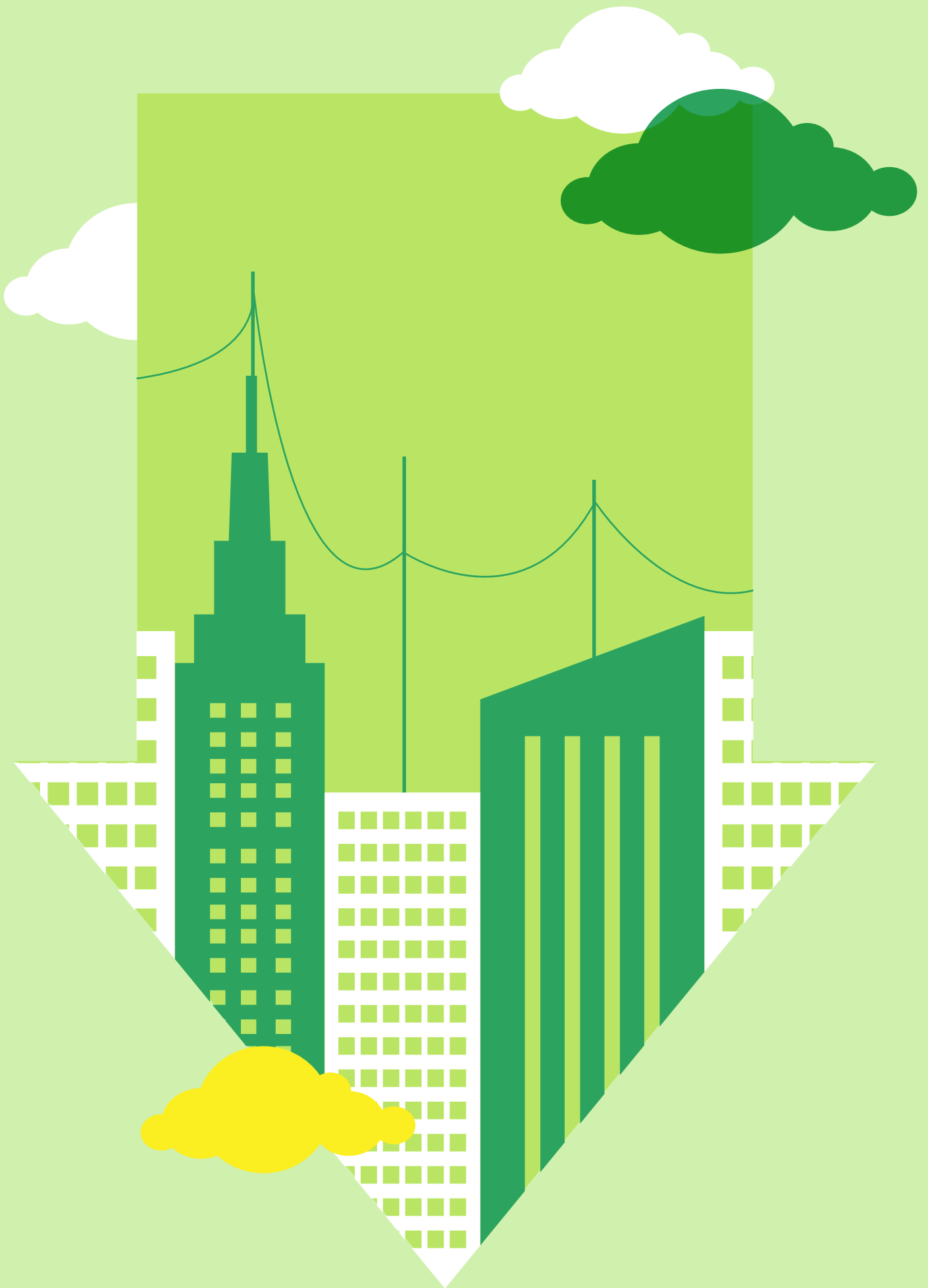
Dagens Næringsliv skrev i 2013 om hvordan Facebook bruker samme metode som blant annet Starbucks, Google og Yahoo for å redusere sine skatteinnbetalinger. 48 prosent av alle driftsinntektene til Facebook går til Irland. I 2012 hadde Facebook sitt irske

datterselskap et driftsoverskudd på 14,7 milliarder kroner. Dette selskapet ble imidlertid avkrevd royalties for bruk av varemerket "Facebook" til et annet Facebook-selskap, som står oppført som eier av varemerket. Driftsselskapet i Irland stod dermed igjen med underskudd. Det Facebook-selskapet som fikk alle inntektene er registrert på en slik måte at det er skattepliktig til Cayman Islands. I skatteparadiset Cayman Island operer de med nullskatt for multinasjonale selskaper. Den endelige skatteregningen til Facebook sine irske datterselskaper ble til slutt på 16 millioner kroner, eller 0,1 prosent av det opprinnelige overskuddet.

Skjulte formuer: Bruk av trust

En trust er en juridisk konstruksjon som finnes i mange land for de som ønsker å skjule en formue fra skattemyndighetene. En trust er en form for stiftelse, og er mest sannsynlig den beste metoden for å holde seg adskilt fra et formelt eierskap.¹⁶ Det er tre individuelle roller som må fylles i etableringen og driften av en trust, men kun én av dem trenger å registreres med navn. Hverken stifteren som setter pengene inn i trusten, eller den begunstigede som nyter godt av formuen trenger å være offentlig kjent som eiere. Den eneste som vanligvis føres opp er forvalteren av trusten, altså den som fordeler formuen. Forvalteren er ofte en advokat med taushetsplikt som ikke kan gi informasjon om hverken stifteren eller den begunstigede.

Man kan i dag ikke opprette trusten i Norge, men det finnes heller ingen lov som regulerer eller begrenser nordmenns bruk av utenlandske trusten. Kapitalfluktutvalget påpekte i sin rapport i 2009 problemene knyttet til at «trusten ofte ikke registreres noe sted, samtidig som de gjerne utgjør øverste ledd i en kjede av underliggende selskaper».¹⁷ I dag er trusten normalt fritatt fra skatteplikt, regnskapsplikt og oppbevaringsplikt, og egner seg dermed godt til å skjule store formuer eller unndra seg beskatning.

Boks 4. Ukjente eiere i norske gruver

Sydvaranger gruve i Kirkenes eies i sin helhet av det børsnoterte selskapet Northern Iron Limited. Dalnor Assets, en trust registrert i skatteparadiset De britiske jomfruøyene, er den største enkeltaksjonæren i Northern Iron og eide våren 2014 17,86 prosent. Dette har gitt ledelsen i Sydvaranger gruve litt ekstra hodebry. Dalnor Assets har ikke opprettet noen protokoll med navn på ledelsen, og det er dermed ukjent hvem den største aksjonæren i Sydvaranger gruve faktisk er. Hverken ledelsen i Sydvaranger gruve eller ledelsen i Northern Iron har lyktes med å komme i kontakt med personene eller selskapet bak Dalnor Assets.¹⁸

2.2 I TAKT MED KRISE: LOVLIGE KAPITALOVERFØRINGERS PROSYKLISKE EGENSKAPER

Lovlige kapitaloverføringer kan ha enorme konsekvenser for et land, og har i verste fall potensiale til å kaste en økonomi ut i en enorm krise. Land kan få problemer med betalingsevnen, og industriens konkurransekraft kan påvirkes som følge av endringer i valutakursen. Som en konsekvens av liberaliseringen av finanssektoren, og at handelsavtaler begrenser bruken av kapitalkontroller, kan disse kapitalstrømmene i dag bli så store at de kan destabilisere en hel økonomi.

En annen egenskap ved internasjonale kapitalstrømmer er at de som regel er prosykliske, det vil si at kapitalstrømmen forsterker en trend som allerede finnes. De innkommende kapitalstrømmene blir ofte usedvanlig store i oppgangstider, ved at landet tiltrekker seg spekulanter så lenge økonomien går oppover. Fallhøyden blir desto større når landet så opplever kapitalflukt som forverrer situasjonen i krisetider. Investorer og spekulanter med kortsiktige investeringer som

ønsker å flytte kapitalen før verdien reduseres, er et velkjent fenomen i land som står ovenfor økonomiske utfordringer. Spådommer om svekket valuta blir da fort en selvpoppfyllende profeti når investor etter investor trekker tilbake midlene sine.

I kriserammede Spania i 2012 tilsvarte de utgående kapitalstrømmene tilknyttet portefølje- og direkteinvesteringer 50 prosent av BNP i løpet av bare tre måneder.¹⁹ Samme året var det frykt i markedet for at de søreuropeiske landene skulle trekke seg fra Euro-samarbeidet. IMF advarte derfor om omfanget av kapitalflukten fra eurosonens periferi til kjernen.²⁰

Kapitalkontroll er navnet på verktøykassa som gir land mulighet til å forhindre denne typen kapitalflukt. Men forpliktelsene land hadde påtatt seg i internasjonale handelsavtaler gjorde at de nødvendige instrumentene ikke ble tatt i bruk raskt nok under finanskrisen. Dette førte til at krisen spredde seg raskere og fikk større konsekvenser i flere land.²¹

2.3 KAPITALENS VETORETT OVER NASJONAL POLITIKK

Når forpliktelser i frihandelsavtaler gir full liberalisering av finansstrømmer, blir det enklere for selskaper å flytte overskuddet ut av landet uten å reinvestere det i økonomien. Samtidig gjør den frie flyten av kapitalstrømmer det også mulig for bedrifter å flytte virksomheten sin for å unndra seg fra miljø- og arbeidsmiljøreguleringer som for eksempel krav til utslipp, lønn og arbeidstid. Som nevnt i avsnittet om skatteunndragelse går det også sport i å betale minst mulig skatt til vertsland blant mange multinasjonale selskaper. Sammenlagt resulterer dette i at nasjonale standarder presses nedover. Et velkjent eksempel er hvordan Ryanair unndrar seg fra arbeidsgiver- og skatteansvar ved å kreve at pilotene oppretter egne selskaper i Irland.²²

Boks 5. Trusler om utflagging som politisk påvirkningsmiddel

I 2013 skapte vilkårene i en økonomisk redningspakke til Kypros advarsler om at full panikk og kapitalflukt ville bli konsekvensene av å innføre en engangsskatt på bankinnskudd. Kypros er som kjent et skatteparadis, og IMF sitt krav var at bankinnskudd på over 100 000 euro skulle pålegges en engangsskatt på 9,9 prosent, mens innskudd under denne summen skulle pålegges en skatt på 6,75 prosent. Uten engangsskatten ville Kypros trenge en redningspakke på 17 milliarder euro.²³ Eierne av bankkontiene ville trekke ut midlene sine for å unngå beskatningen, noe som ville gjøre situasjonen enda verre for den kriserammede økonomien. Dette kan ha vært en av årsakene til at skattesatsen ikke ble vedtatt i det kypriotiske parlamentet. I stedet ble midler over 100 000 euro fryst og finansministeren advarte mot at eierne av disse måtte regne med å ta betydelige tap. Flere kapitalkontroller ble innført for å begrense kapitalflukten.²⁴

At selskaper som enten er misfornøyde med nye regelverk eller ønsker å forbedre egne vilkår truer med utflagging er ikke noe nytt, og skjer også i Norge. Blant dem som de siste årene har fremsatt trusler om utflagging, finner vi blant andre Statoil²⁵, Norwegian²⁶ og Color Line²⁷.

Et annet eksempel finner man i erfaringene til USA og Mexico med den Nordatlantiske Frihandelsavtalen (NAFTA). I forkant av samarbeidet ble begge land lovet nye arbeidsplasser og økte inntekter. Resultatet 20 år etterpå viser at nesten en million arbeidsplasser har gått tapt i USA, mens en million maisbønder i Mexico har mistet livsgrunnlaget sitt. Samtidig har reallønningene i Mexico gått ned, mens de har stagnert i USA og ulikheten har økt. Dette følger blant annet av

at amerikanske selskaper har valgt å dra nytte av investorerrettighetene som NAFTA gir dem, og flytte produksjonen fra USA til Mexico hvor både lønninger og miljøstandarder er lavere.²⁸

Mer gunstige forhold for investorer gir ikke nødvendigvis vekst i økonomien og flere arbeidsplasser. Erfaringene tilsier at det gir lavere lønninger, mindre etterspørsel, og at flere selskaper faktisk unndrar seg arbeidsmiljø- og miljøstandarder når de kan. Likevel brukes dette fortsatt som argument for å legitimere pågående forhandlinger om frihandels- og investeringsavtaler.

Dette utgjør et stort demokratisk problem, og bidrar til et kappløp mot bunnen. Selskaper kan bruke trusler om utflytting dersom nye reguleringer blir innført eller skattene øker, og land som ønsker å tiltrekke seg investeringer står uten de nødvendige verktøyene for å kunne dra nytte av investeringene. Krav til teknologioverføring, bruk av lokale innsatsfaktorer eller lokal arbeidskraft er nemlig ikke lov som følge av forpliktelser i frihandels- og investeringsavtaler. Ansvar for å fremforhandle og utarbeide handelsregelverk ligger ofte hos et annet departement enn det som har ansvar for investeringsregelverk, og dette kan resultere i lite samstemt utviklingspolitikk.

3. TILTAK MOT KAPITALFLUKT: HVORDAN TETTE LEKKASJEN?

Kapitalflukt er mulig i dag på grunn av hemmelighold og mangel på reguleringer, og det er her en må begynne dersom en skal hankses med problemet. Åpenhet vil gjøre det mulig for stater å avsløre feilaktig internprising og tynn kapitalisering, mens en reregulering av finanssektoren vil ta fra selskapene deres vetorett over skatte-, miljø- og arbeidspolitikk. Samtidig vil en re-regulering gjøre det mulig for stater å motvirke kapitalstrømmenes prosykliske egenskaper.

3.1 ÅPENHET OM KAPITALSTRØMMER

Dersom det opprettes registre over eierskap, og man får oversikt over hvor selskapers fortjeneste er tatt ut og beskattet, kan en lettere vurdere den totale skatteutgiften til selskapet. Tiltak som land-for-land-rapportering, automatisk informasjonsutveksling og gode og lett tilgjengelige offentlige registre over eierskap og stiftelser, vil skape åpenhet rundt pengestrømmene og gjøre det lettere å avgjøre om selskapets skatteandel er rettferdig.

Innføring av land-for-land-rapportering (LLR)

Datterselskaper til multinasjonale selskaper rapporterer regnskapsinformasjon til offentlig registre ut fra de krav til rapportering som gjelder for det enkelte land. Reglene for dette varierer fra land til land, og i noen land er det ingen krav om å rapportere informasjon om for eksempel skatteinnbetalinger, overskudd eller ansatte. Morselskapet i et multinasjonalt selskap er på sin side vanligvis et børsnotert aksjeselskap som er pålagt å offentliggjøre rapporter om sin virksomhet i henhold til internasjonale regnskapsstandarder. Morselskapet rapporterer som regel

på overnasjonalt nivå, som for eksempel et kontinent av gangen. Ut fra selskapenes offentlige rapportering er det dermed vanskelig å avsløre i hvilken grad et selskap kunstig flytter sitt overskudd til land med lav skatt.

Selskaper som unndrar seg fra beskatning, får ofte et stort overskudd i et skatteparadis der selskapet knapt har noen ansatte. LLR er en standard for offentlig rapportering som vil vise om selskapet kunstig flytter overskudd. Kravet er at multinasjonale selskaper rapporterer om inntekter, utgifter, fortjeneste, skatt og antall ansatte på nasjonalt nivå. Dersom denne informasjonen gjøres tilgjengelig for alle vil det også være et veldig nyttig redskap for utviklingsland som ikke har ressurser til å finansiere store skatteetater til å lete etter skitne penger. LLR gjør nødvendig informasjon tilgjengelig, og synliggjør hvorvidt skattereglene faktisk fungerer etter intensjonen.

Automatisk informasjonsutveksling (AIE)

Ved å innføre automatisk utveksling av informasjon om inntekter og formuer mellom skattemyndighetene i de ulike land, vil en lettere kunne avsløre skatteunndragelse. Det betyr at opplysninger om bankinnskudd, renter, utbytte og arbeidsinntekter for en person fra et annet land, automatisk overføres til skattemyndighetene i vedkommendes hjemland. Dette er informasjon som per i dag for det meste er skjult for hjemlandets myndigheter. Om utvekslingen skal bli effektiv må den skje automatisk fra det landet der inntekten oppstår, sammen med sikker identifikasjon av personer. Slik kan informasjonen utnyttes effektivt uten at det er tvil om hvem som faktisk har hatt de aktuelle inntektene.

Avtalene om informasjonsutveksling om skatt, basert på OECD sin modellavtale fra 2002, gjør det mulig for hjemlandet å be om konkrete opplysninger fra andre lands myndigheter der

slike avtaler er på plass. Dette krever at myndighetene allerede har informasjon tilgjengelig om at noe kriminelt har skjedd. Denne informasjonen er ofte hemmelig og utilgjengelig for de samme myndighetene.²⁹ Det er dermed ikke gitt at det å ha en avtale betyr at myndighetene får tilgang på flere opplysninger.

Effektiv deltakelse i internasjonal informasjonsutveksling, krever at myndighetene i et land er i stand til å forhandle frem slike avtaler, og at de har et skattevesen med kapasitet til å utnytte dem. Mange utviklingsland mangler kapasitet og kunnskap til å ta del i en slik utveksling, og går dermed glipp av store inntekter. AIE gjør den nødvendige informasjonen tilgjengelig for myndigheter uten at de må be om den, og vil gjøre jobben med å avsløre skatteunndragelse mye lettere og mindre ressurskrevende.

Gode og lett tilgjengelige offentlige registre over eierskap og stiftelser

Et offentlig register over eierskap og stiftelser må inneholde tilstrekkelig informasjon til at man kan identifisere den personen som til syvende og sist kontrollerer selskapet eller som er tilgodesett av stiftelsen. Det varierer i dag sterkt fra land til land i hvilken grad slik informasjon er tilgjengelig. I mange land er det mulig å oppføre selskaper, advokater og stråmenn som styreledere.³⁰ Advokatene er som regel taushetsbelagt og dermed ender sporet der. Dette gjør det umulig å finne den som faktisk disponerer formuen, hvem som skal beskattes og å avsløre om pengene stammer fra økonomisk kriminalitet eller ikke.

3.2 GJØR SLUTT PÅ SELSKAPENES VETORETT: RE-REGULER FINANSSEKTOREN!

Når åpenhet er nådd, er det viktig å ta i bruk verktøy for å re-regulere finanssektoren, og fra ta selskapene deres vetorett over politiske tiltak. Slik kan en bedre mulighetene til å forhindre pro-

syklisk kapitalflukt, og sørge for at utenlandsinvesteringer gir avkastning til lokalsamfunnet. Den demokratiske kontrollen kan tas tilbake ved å benytte kapitalkontroller for å forhindre både ukontrollert tilstrømming av kapital og kapitalflukt. Det må innføres et revidert system for bedriftsbeskatning, som sørger for at selskaper bidrar med beskatning der det faktisk foregår aktivitet som skaper verdier. En mulighet kan være å basere et slikt system for multinasjonale selskaper på et såkalt "enhetlig skattegrunnlag".

Ta tilbake kontroll over kapitalen

Frykten for kapitalflukt er en av de seks mest omtalte begrunnelsene for bruk av kapitalkontroller.³¹ Ved å innføre krav til depositum i sentralbanken eller varighet ved investeringer, eller ved å innføre en skatt på kapitalstrømmer, kan nasjonale myndigheter få økt kontroll over kapitalstrømmer inn og ut av landet.

Kapitalkontroll går generelt ut på å kontrollere volumet, plasseringen eller sammensetningen av internasjonale private kapitalstrømmer. Tiltakene kan benyttes på innkommende og/eller utgående kapitalstrømmer, og retter seg mot spesifikke strømninger som for eksempel porteføljeinvesteringer, som er kjøp av aksjer uten at en ønsker å påvirke en bedrifts virksomhet. Tiltakene baserer seg på strømningenes anslåtte risiko og vekstmuligheter, og kan være enten skattebaserte eller kvantitative. Blant de kvantitative tiltakene finner man direkte forbud mot visse typer investeringer, lisenskrav, restriksjoner eller kvoter.³² Ved å sette krav til kortsiktige investeringer, kan et land utjevne prisforskjellen på kortsiktige og langsiktige investeringer for å tiltrekke seg mer av sistnevnte. Kortsiktige investeringer har ofte høyere risiko og gir dermed et større overskudd. Ved for eksempel å innføre en skatt på kortsiktige overføringer blir langsiktige investeringer relativt billigere. Dette er et eksempel på en skattebasert kapitalkontroll.

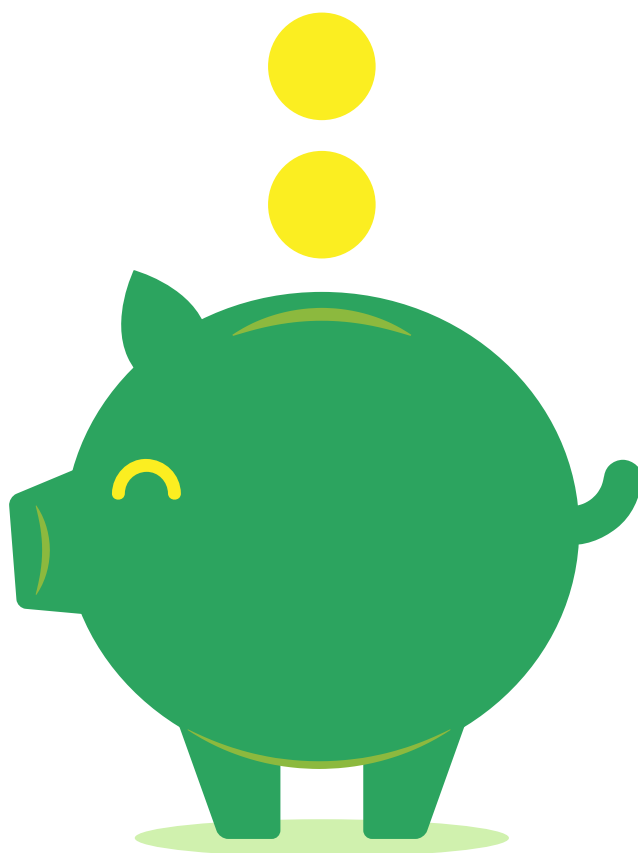
Kapitalkontroller har de siste årene gjenfunnet støtte etter at flere studier har vist at kapitalkontroll på innkommende kapitalstrømmer

er en effektiv måte å begrense opphetingen av økonomien på. Undersøkelser gjort av IMF viser blant annet at de landene som benyttet seg av kapitalkontroller i oppbyggingen av den økonomiske krisa i 2007 generelt sett har klart seg bedre i etterkant.³³ Flere land i Latin-Amerika har for eksempel klart seg mye bedre enn land i Europa i håndteringen av finanskrisen. Det er viktig å fremheve at kapitalkontroller ble innført i Latin-Amerika før finanskrisen slo inn for fullt, og at dette sammen med tiltak under krisen har ført til at økonomiene kom raskere på fote.³⁴

Kapitalkontroller vil også ta fra selskapene deres vetorett over nasjonal politikk gjennom å øke kostnaden ved å flytte kapitalen ut av landet, eller gjøre slike overføringer ulovlige. Dermed får man tilbake den demokratiske kontrollen over nasjonal skatte-, arbeidsmiljø- og miljøpolitikk, og utflytting vil bli mer kostbart for selskaper.

Enhetlig skattegrunnlag for flernasjonale av selskaper

Enhetlig selskapsbeskatning er en alternativ form for beskatning der graden av reell virksomhet blir lagt til grunn for hvor mye skatt som skal tilfalle hvert enkelt land. Graden av reell virksomhet kan beregnes ut ifra andel av konsernets totale omsetning, verdiskapning, samlet antall medarbeidere eller samlet investert kapital i hver stat. Det kan også beregnes ut i fra en kombinasjon av de foregående kriteriene.³⁵ Slik får ikke regnskapslinja i hvert enkelt land betydning for beskatning, og alle land står fortsatt fritt til å bestemme eget skattenivå. Det vil ikke være mulig å tjene penger på kunstig overskuddsflytting, og selskaper bidrar med skatt der den økonomiske aktiviteten finner sted.

4. HVA AVGJØR NORSK HANDLINGSROM?

I utgangspunktet står enhver stat fritt til å regulere kapitalstrømmer og investeringer slik den ser passende, men forpliktelser under internasjonale frihandels- og investeringsavtaler legger i dag flere begrensninger på denne friheten. Det har lenge vært en del av norsk handelspolitikk å inngå slike avtaler. Det er i hovedsak gjennom tjeneste- og investeringskapitler i frihandels- og investeringsavtaler at finanssektoren liberaliseres, og Norge forhandler avtaler med slike kapitler i flere forskjellige fora.

Selv om avtalene fremforhandles i forskjellige fora, er det noen prinsipper som går igjen i flere av dem. Dette kapitlet vil gi deg en innføring i noen av de gjennomgående prinsippene i tjenestekapitler i frihandelsavtaler og i investeringsavtaler, samt ulike måter å føre opp hvilke tjenester et land ønsker å innlemme i en handelsavtale. Målet er at du selv skal kunne dra nytte av dette dersom du ønsker å se nærmere på Norges forpliktelser.

Boks 6. Hva er norsk handelspolitikk?

Norsk handelspolitikk utgjør alle offentlige tiltak for å regulere den nasjonale og internasjonale handelen. Den internasjonale handelen med varer og tjenester reguleres av frihandels- og investeringsavtaler som inngås land i mellom. Handelsavtaler bestemmer hvilke betingelser utenlandske varer eller tjenester kan selges under i Norge, og hvilke betingelser norske varer og tjenester kan selges under i utlandet. Noe av det som reguleres, er hvor høye tollsatsene og avgiftene kan være, og hvorvidt utenlandske selskaper har rett til å etablere seg og tilby tjenester i Norge. I tillegg finnes bilaterale investeringsavtaler som regulerer hvilke krav et land kan stille til utenlandske investorer.

Den norske utenrikshandelen reguleres i dag hovedsakelig av tre organisasjoner:

- Verdens handelsorganisasjon (World Trade Organization – WTO)
WTO har i dag 159 medlemmer, og består av flere underavtaler som dekker de ulike sektorene. Ansvaret for WTO ligger hos Utenriksdepartementet.
- Det Europeiske økonomiske samarbeidsområde (EØS)
EØS regulerer forholdet mellom Norge, Island og Liechtenstein på den ene siden og EU på den andre. Ansvaret for EØS ligger hos Nærings- og fiskeridepartementet.
- Det Europeiske Frihandelsforbundet (European Free Trade Association – EFTA)
Gjennom EFTA forhandler Norge frem frihandelsavtaler sammen med Liechtenstein, Sveits og Island. Ansvaret for avtalene som fremforhandles gjennom EFTA ligger hos Nærings- og fiskeridepartementet.

I tillegg inngikk Norge på 90-tallet 14 bilaterale investeringsavtaler (BIT), og deltar i dag i flere plurilaterale forhandlinger, blant annet om en tjenesteliberaliseringsavtale (TISA).

Boks 7. Noen gjennomgående prinsipper i frihandels- og investeringsavtaler

Markedsadgang og etableringsrett

Alle frihandelsavtaler inneholder krav om markedsadgang, mens de bilaterale investeringsavtalene også inneholder krav om selskapers etableringsrett. Om et land inngår en avtale med slike krav, kan det ikke lengre nekte multinasjonale selskaper å tilby de tjenestene landet velger å liberalisere på sitt territorium, det være seg derivater eller sykehjemstjenester.

Nasjonal behandling

De fleste frihandelsavtaler inneholder krav om nasjonal behandling av utenlandske selskaper. Det betyr at myndighetene ikke har lov til å behandle utenlandske selskaper mindre fordelaktig enn de behandler nasjonale selskaper. Dette vil gjelde alle sektorer, og alle måter en kan tilby tjenester på, som man har inkludert i handelsavtalen. Dette kan medføre at multinasjonale banker krever tilgang på krisefond som opprettes for å redde nasjonale banker i krisetider.

Bestevilkårsklausul / Mestbegunstigelsesregler

Flere frihandels- og investeringsavtaler inneholder mestbegunstigelsesregler. Disse bestemmer at alle multinasjonale selskaper med opprinnelse i land som Norge har handelsavtaler med skal ha like gode rettigheter. Si at Norge for eksempel inngår en frihandelsavtale med Brasil som gir brasilianske selskaper bedre vilkår enn det selskapene fra land vi allerede har handelsavtaler med har. Dersom de frihandelsavtalene vi allerede har inneholder mestbegunstigelsesregler, så vil disse sikre at også selskaper fra landene vi allerede har avtaler med får like rettigheter som de brasilianske selskapene.

For eksempel så inneholder avtalen mellom EFTA-landene og Singapore en klausul om investor-stat-tvisteløsningsmekanisme, mens andre handels- og investeringsavtaler som Norge har, setter krav til stat-stat-tvisteløsning. Som følge av bestevilkårsklausuler risikerer Norge at selskaper fra andre land også kan være berettiget denne typen tvisteløsning.

Boks 8. Krav om nasjonal behandling kan stoppe lokale initiativ

Kampen mot skatteunndragelse går tregt i internasjonale fora. Flere norske kommuner har derfor forsøkt å ta kampen til et lokalt nivå. Ved å slutte seg til Attac Norges kampanje for skatteparadisfrie soner, erklærer de at de ikke ønsker å kjøpe tjenester av selskaper som er registrert i skatteparadis før de kan vise at de ikke er tilstede der for å unndra seg beskatning. Målet er å utestenge slike aktører fra offentlige anbudsrunder, men dette kan vise seg vanskelig. Flere av Norges frihandelsavtaler inneholder en paragraf om offentlige innkjøp med en klausul om nasjonal behandling. Denne sier at ingen kommuner i Norge kan behandle et selskap ufordelaktig begrunnet i nasjonal tilhørighet, og det kan derfor vise seg å være ulovlig å ekskludere et selskap fra offentlige anbudsrunder fordi det er registrert i skatteparadis.³⁶

4.1 LISTEFØRING – HVILKE SEKTORER SKAL LIBERALISERES?

I handels- og investeringsavtaler finnes det flere metoder for hvordan man bestemmer hvilke sektorer som skal liberaliseres. Den sterkeste formen for finansiell liberalisering er å inkludere alle finansinstitusjoner og alle finansielle instrumenter uten unntak. Dette betyr at landet vil tillate ethvert selskap fra de andre avtalepartene å etablere seg, investere og selge alle typer omsettelige verdipapirer som for eksempel aksjer, obligasjoner og andre pengemarkedsinstrumenter. Det neste steget er å benytte seg av negativ listeføring. Ved negativ listeføring må en stat føre opp alle de sektorene og finansielle instrumentene de ønsker å holde utenfor avtalen. Et tredje alternativ er å benytte seg av positiv listeføring. Det betyr at avtalen kun gjelder de finansinstitusjonene og de finansielle instrumentene som er oppført i avtalen.

Selv om negativ og positiv listeføring gir flere muligheter for unntak enn full liberalisering, så viser en rapport skrevet av Third World Network at også disse formene for liberalisering byr på svært alvorlige utfordringer.³⁷ I sin analyse av finanssektoren fremhever de flere problemer knyttet til disse formene for listeføring av markedsadgang i tjeneste- og investeringskapitaler. I tilfellet med negativ listeføring er det for eksempel ikke sikkert at staten kjenner til alle eksisterende finansielle produkter, eller den vet kanskje ikke at de kan være farlige. Og selv om staten skulle kjenne til alle dagens instrumenter, så kan de ikke unnta finansielle instrumenter som først kommer på markedet i fremtiden. Ved negativ listeføring er det som regel heller ikke mulig å utvide unntakslisten i fremtiden uten at begge parter er enige, og det kan også medføre krav om kompensasjon. Samtidig finnes det flere ulike kompliserte og motstridende måter å klassifisere tjenester på, og tjenester er som kjent vanskelig å måle. Ved positiv listeføring unngår en at fremtidens finansielle instrumenter automatisk får

tilgang. Men de andre ulempene følger også her.

I de ulike sektorene kan land så ta på seg ulike forpliktelser for de forskjellige måtene å tilby tjenester på. Man kan velge å gi full markedsadgang og rett til nasjonal behandling i en sektor, og forbeholde seg retten til å innføre fremtidige reguleringer i en annen sektor.

4.2 ULIKE MÅTER Å TILBY TJENESTER PÅ

Dersom en frihandelsavtale er basert på positiv listeføring, må et land føre opp de sektorene de ønsker å inkludere i avtalen. Er avtalen basert på negativ listeføring, må landet føre opp de sektorene de ønsker å unnta fra avtalen. I tjenestekapitler i slike avtaler inngår det enda et nivå hvor en skiller på ulike måter å tilby tjenester på (se boks 9).

I en avtale basert på positiv listeføring kan et land for eksempel velge at utenlandske finansinstitusjoner skal få lov til å yte tjenester i Norge selv om de ikke er registrert her (mode 1), men ikke få lov til å investere på tvers av landegrensene (mode 3). En velger altså først hvilke sektorer en vil inkludere, og kan så inkludere eller unnta enkelte måter å tilby tjenester på innenfor denne sektoren.

Boks 9. WTOs fire måter å tilby tjenester på

De fleste frihandelsavtaler med kapitler for liberalisering av tjenester, baserer seg på WTO sin klassifisering av ulike måter å tilby tjenester på, også kjent som «modes of supply»:

Mode 1: Når et selskap yter tjenester på tvers av grenser, som når et firma yter tjenester i andre land enn der det er registrert, for eksempel fjernundervisning eller banktjenester som leveres over telefon, post eller internett.

Mode 2: Når forbrukere nyter tjenester utenlands, som når en utenlandsreisende drar nytte av tjenester i andre land, for eksempel turisme, utdanning eller når en pasient får en operasjon i et annet land.

Mode 3: Når det investeres på tvers av landegrenser, som når en bedrift oppretter et salgskontor eller en bank oppretter en filial i et annet land. Dette gjør flere handelsavtaler til investeringsavtaler på tjenesteområdet.

Mode 4: Når man arbeider utenlands, som når et firma lar ansatte arbeide eller ta på seg oppdrag i andre land. Et eksempel er når finansielle tjenester blir tilbudt av individer fra et land i et annet lands territorium. ³⁸

5. HANDELSPOLITIKK TIL BESVÆR: HVILKET HANDLINGSROM HAR NORGE?

Norge har påtatt seg forpliktelser gjennom både frihandels- og investeringsavtaler. Disse legger begrensninger på hvilke tiltak det er mulig å innføre mot kapitalflukt, og krever ofte fri flyt av kapital over landegrensene. Denne delen vil ta for seg Norges forpliktelser på finansielle tjenester ekskludert forsikringstjenester i WTO, EFTA, EØS og TISA, og vil også se på forpliktelsene vi har påtatt oss i BITS.

5.1 VERDENS HANDELS-ORGANISASJON (WTO)

I WTO skjer liberaliseringen av finansielle tjenester under Generalavtalen om handel med tjenester («General Agreement on Trade in Services», GATS). Forpliktelsene er basert på positiv listeføring, og GATS er foreløpig den eneste multilaterale avtalen om liberalisering av tjenester. Hensikten er å fortsette forhandlingene slik at medlemslandene vil fortsette å liberalisere ulike tjenestesektorer, og flere land påtok seg ytterligere forpliktelser om liberalisering av tjenester i 1995 og 1997. En ny runde med multilaterale forhandlinger om tjenester ble også startet opp i 2000, uten at det har vært noen særlig fremgang.³⁹

GATS består av to deler. Den ene delen utgjør generelle betingelsene som gjelder alle WTO-medlemslandene. Her finner man blant annet klausulen om mestbegunstigelsesregler. Det vil si at dersom et land forplikter seg til liberaliseringen av en tjenestesektor under GATS, så vil alle WTO-medlemslandene få tilgang til denne sektoren uavhengig av om de landene selv har påtatt seg noen forpliktelser. Slik kan land oppnå tilgang i andre lands tjenestemarkeder uten faktisk å forplikte seg til liberalisering selv. Den andre delen utgjør de spesifikke forpliktelsene.

Det er her land skiller seg fra hverandre med hvilke sektorer de ønsker å liberalisere, og hvilke forpliktelser de påtar seg i hver enkelt sektor.

De landene som på 1990-tallet hadde regjeringer som ikke forpliktet seg til å liberalisere finanssektoren, står i dag friest til å benytte seg av kapitalkontroller.⁴⁰ WTO sin egen database viser at 110 medlemsland nå har påtatt seg forpliktelser i banksektoren og andre finansielle tjenester.⁴¹ Norge er blant disse.

Norge har tatt på seg spesifikke forpliktelser på alle de fire måtene å tilby finanstjenester på, og både på markedsadgang og nasjonal behandling under WTO, men har forbeholdt seg noen rettigheter.

Norske forpliktelser⁴²

På finansielle tjenester har Norge gått inn for full liberalisering på alle områder når norske borgere nyter tjenester utenlands (Mode 2). Det vil si at norske borgere og selskaper står fritt til å opprette bankkonti eller kjøpe finansielle instrumenter i utlandet. Dette gjør det mulig for en privatperson eller et selskap å opprette en konto eller en trust i for eksempel skatteparadiset Hong Kong, som ligger som nummer tre på Tax Justice Network sin Hemmeligholdsindeks for 2013. Ved hjelp av kompliserte eierskapsstrukturer og feilaktig internprising kan de så sluse overskuddet ut av Norge og unndra seg fra beskatning. Norge har også forpliktet seg til å gi selskaper som jobber med skatteplanlegging for privatpersoner markedsadgang og nasjonal behandling i mode 1, 2 og 3, og dette kan intensivere disse aktivitetene.

GATS forhindrer også et land i å ta i bruk kapitalkontroller dersom landet har påtatt seg forpliktelser på finansielle tjenester på mode 1, eller hvilken som helst sektor i mode 3. Flere

paragrafer og en fotnote i GATS krever nemlig at det skal være fri flyt av kapital dersom det er en essensiell del av tjenesten man har forpliktet seg på under mode 1, og at de må tillate innkommende kapitalstrømmer for eksempel fra moderselskaper dersom et land har påtatt seg forpliktelser på mode 3.⁴³ Hensikten med kapitalkontroller er nettopp å begrense denne frie flyten for å dempe kapitalstrømmenes prosykliske egenskaper, eller å gjøre det mer kostbart å føre penger ut av landet. Kapitalkontroller strider dermed direkte med GATS.

Handlingsrom

I GATS står det at ingenting i avtalen skal forhindre et medlemsland i å oppfylle kravene i vedtektene til IMF.⁴⁴ Dette gjelder imidlertid bare så lenge medlemslandene ikke innfører begrensninger på kapitaloverføringer som er uforenelig med landets spesifikke forpliktelser under GATS. Unntaket er dermed selvkansellerende.

Men under GATS er det mulig å få unntak fra kravet om frie kapitalstrømmer dersom et land står overfor store problemer med betalingsbalansen, eksterne finansielle problemer, eller en trussel om dette.⁴⁵ Det er flere krav knyttet til slike unntak, og medlemslandet må blant annet sørge for at tiltakene ikke diskriminerer mellom medlemsland, at de er midlertidige, samt at de er konsistente med IMF's vedtekter. Dette betyr at kun tiltak rettet mot rent finansielle strømmer vil være tillatt, og ikke realøkonomiske overføringer. IMF tillater også restriksjoner på slike overføringer, men da må den økonomiske situasjonen tilsa at det er et behov for å innføre slike tiltak. Det er i siste instans IMF som bestemmer hvorvidt et land har behov for å igangsette slike tiltak eller ikke.

GATS har også en paragraf som angir generelle unntak fra avtalen.⁴⁶ Så lenge tiltakene ikke diskriminerer mellom medlemsland eller er forkledde begrensninger på handel med tjenester, kan land innføre nødvendige tiltak. Blant annet kan tiltakene rettferdiggjøres for å "sikre offentlig moral og bevare offentlig orden, eller for å sikre lover og reguleringer som er forenelige med forpliktelsene gjort under GATS". Denne paragrafen har bare blitt brukt én gang, så hvor stort handlingsrom den faktisk gir, er vanskelig å si.⁴⁷ Det er heller ikke gitt at dette godtas, og det blir opp til den enkelte stat å forsvare bruken i en eventuell tvist.

I tillegg åpner GATS for at land ikke skal bli hindret fra å gjennomføre veloverveide tiltak for å sikre finanssystemets stabilitet og integritet.⁴⁸ Paragrafen som dekker dette, inneholder en betingelse om at dette ikke skal bli brukt som et middel for å unndra seg fra forpliktelser under GATS. Public Citizen⁴⁹ og Third World Network⁵⁰ er blant dem som mener dette fører til at paragrafen ikke byr på noe mer handlingsrom likevel, ettersom bare midler som er forenlige med GATS vil være tillatt. Paragrafen vil derfor være svært vanskelig å benytte seg av.

Norge har også under GATS forbeholdt seg retten til å innføre fremtidige reguleringer av utenlandske selskaper sin rett til markedsadgang og nasjonal behandling når selskapet yter tjenester i Norge uten å være registrert her (Mode 1). Dette gjelder for eksempel salg av finansielle instrumenter og verdipapirer som derivater, swaps og futures, samt muligheten til å utstede lån. Vi har også forbeholdt oss retten til å regulere alle måter utenlandske selskaper tilbyr skatteplanleggingstjenester til bedrifter på.

Boks 10: Rom for handling under WTO: Argentina

Argentina er blant landene som har benyttet seg av fleksibiliteten i WTO. Etter den argentinske finanskrisen i 2001, innførte sentralbanken en rekke finanspolitiske tiltak. Blant dem var flere former for kapitalkontroll, og restriksjoner på bruk av finansielle sentre i utlandet.⁵¹ Det ble ikke åpnet noen sak mot Argentina for dette under WTO.

På den andre siden har Argentina inngått flere bilaterale og regionale handels- og investeringsavtaler. Disse går lengre enn kravene under WTO og har ført til massive søksmål i kjølvannet av krisetiltakene. Innen slutten av 2008 hadde Argentina blitt saksøkt for mer enn 1.15 mrd amerikanske dollar.⁵² I en av sakene som gikk for ICSID ble en skatt på utgående kapitaltransaksjoner dømt til å være ensbetydende med ekspropriasjon, og dermed i strid med flere investeringsavtaler.

Understanding on Commitments in Financial Services

“Understanding on Commitments in Financial Services” tilbyr WTO-medlemmene en alternativ tilnærming til liberaliseringen av finansielle tjenester. Denne tilnærmingen inneholder krav om at man ikke skal kunne innføre noen nye betingelser, begrensninger eller kvalifikasjoner på de områdene avtalen dekker.

Det er en såkalt «standstill» som skal garantere at nye tiltak fører til ytterligere liberalisering, og ikke går i retning av en mer regulert finanssektor. Avtalen inneholder krav om at land må tillate at utenlandske selskaper tilbyr nærmest alle forsikrings- og finanstjenester i sitt territorium (mode 1), og at innbyggere får lov til å benytte seg av de samme tjenestene når de er i utlandet (mode 2). Det kanskje mest ekstreme kravet her er at et medlemsland skal tillate leverandører av finansielle tjenester fra andre medlemsland å tilby enhver ny finansiell tjeneste. Norge la i

1997 frem et forslag som stemte overens med forpliktelsene under denne avtalen. Da tilbød Norge seg å gi opp muligheten til å innføre enkelte reguleringer under mode 1.⁵³

5.2 EFTA OG TREDJELANDSAVTALER

Når Norge forhandler frihandelsavtaler utenfor WTO, så gjøres dette som regel gjennom det Europeiske Frihandelsforbundet («European Free Trade Association» – EFTA). Da forhandler Norge frihandelsavtaler i en koalisjon med Sveits, Island og Liechtenstein. EFTA har til nå fremforhandlet 25 frihandelsavtaler som dekker 35 land. I tillegg er det seks pågående forhandlinger med andre land. I denne rapporten er EFTA sin avtale med Colombia brukt som eksempel for å undersøke hvordan Norges frihandelsavtaler utenfor WTO begrenser tiltak mot kapitalflukt. Frihandelsavtalen med Colombia var lenge skrinlagt, men ble vedtatt i Stortinget i juni 2014 til tross for sivilsamfunnets motstand.⁵⁴

Norske forpliktelser

Det er mange likhetstrekk mellom EFTA-Colombia-avtalen og GATS. EFTA-Colombia-avtalen inneholder flere tilsvarende paragrafer som GATS. Det betyr at avtalen mellom EFTA og Colombia krever at fri flyt av kapitaloverføringer må tillates dersom det er en essensiell del av en tjeneste som landet har påtatt seg forpliktelser til i mode 1 på.⁵⁵ Det er også krav om at medlemsland ikke skal «påføre noen begrensninger på internasjonale overføringer og betalinger til et annet medlemsland».⁵⁶ I likhet med GATS vil denne avtalen derfor legge strenge begrensninger på Norges bruk av kapitalkontroller.

Et vedlegg til avtalen om finansielle tjenester inneholder blant annet et krav hentet fra «Understanding on Commitments in Financial Services» om at Norge skal tillate tjenesteleverandører fra Colombia å tilby enhver ny finansiell tjeneste og vice versa.⁵⁷ Dette kan bidra til mer oppfinnsom-

het i finanssektoren, hemmelighold og i verste fall lede til en ny økonomisk krise om myndighetene ikke klarer å tilpasse finansreguleringene i tide. Det kan også medføre at nye instrumenter blir funnet opp for å unngå eksisterende eller ny regulering.

I sitt sektorspesifikke tilbud viser også Norge til «Understanding on Commitments in Financial Services». Tilbudet som dekker finansielle tjenester går enda lengre enn Norges forpliktelser under GATS. Vi har ingen begrensninger på markedsadgang i mode 1 og 2, og heller ingen begrensninger på nasjonal behandling i mode 1, 2 eller 3. Det er kun i mode 4 vi forbeholder oss retten til å innføre flere reguleringer på et senere tidspunkt.

Colombia på sin side, har valgt å forbeholde seg retten til å innføre restriksjoner og begrensninger på innkommende og utgående kapitalbevegelser.⁵⁸ Dette viser at det også under handelsavtaler er mulig å forbeholde seg retten til å innføre tiltak mot kapitalflukt.

WTO dekker foreløpig ikke investeringer, og det siste forsøket på en multilateral investeringsavtale ble stanset av folkelig motstand på 1990-tallet. Dette har likevel ikke hindret land i å forhandle frem bilaterale investeringsavtaler, eller å inkludere et kapittel om investeringer i sine frihandelsavtaler. EFTA-Colombia-avtalen er blant frihandelsavtalene som inneholder et investeringskapittel.⁵⁹ I denne avtalen dekker ikke investeringskapitlet tjenestesektoren, men det er verdt å merke seg at «investor» defineres svært bredt. Blant de juridiske personene som har rett på behandlingen finner man blant annet trustar. En studie gjennomført av SOMO⁶⁰ om EUs frihandelsavtale med Colombia og Peru, peker på at dersom du tillater for eksempel trustar og skatterådgivning å flyte på tvers av landegrensar, kan dette øke skatteunndragelsen og hvitvaskingen dersom avtalen ikke inneholder klausuler som kan brukes til å nedkjempe dette. I rapporten pekes det på at flere skatteparadis er lokalisert i EU.

EFTA-medlemmene Liechtenstein og Sveits tilbyr stor grad av bankhemmelighold og regnes

som skatteparadis. I vedlegget om finansielle tjenester til EFTA-Colombia-avtalen er det blant annet ført opp at hver part skal forsøke å følge Basel-komiteens kjerneprinsipper for effektiv bankovervåking, og sørge for at International Organisation of Securities Comissions' «Objectives and Principles of Securities Regulation» blir innført i ens territorium.⁶¹ Det er ingen forpliktelser knyttet til denne paragrafen, men et krav om at medlemslandene skal gjøre et forsøk. Tidligere erfaringer med slike «best endeavours»-artikler i for eksempel WTO viser at dette ofte ikke blir etterlevd.

Handlingsrom

Norge går lengre i liberaliseringen av finanstjenester i avtalen med Colombia enn under GATS. Dette gir Norge mindre handlingsrom, men samtidig inneholder også frihandelsavtalene mellom EFTA og Colombia mange av de samme unntaksklausulene som GATS. Dersom IMF anser det som nødvendig, vil Norge dermed i kortere perioder benytte seg av kapitalkontroller. Vilkårene som må oppfylles er de samme som under GATS.

En av hovedforskjellene fra GATS er at Norge i frihandelsavtalen med Colombia gir fra seg mulighetene til å innføre reguleringer på utenlandske selskapers tilbud av finansielle tjenester i Norge (mode 1), og at vi har bundet oss til å tillate enhver ny finansiell tjeneste. Norsk handlingsrom blir altså ytterligere redusert av forpliktelser i bilaterale handelsavtaler, som legger tunge begrensninger på hvilke virkemidler vi kan ta i bruk i kampen mot kapitalflukt.

5.3 EUROPEISK ØKONOMISK SAMARBEIDSAVTALE (EØS)

EØS-avtalen regulerer forholdet mellom EU og de tre EFTA-landene Norge, Island og Liechtenstein, og tillater disse landene å delta i det indre markedet på lik linje med EU-landene. Kjerne-

verdiene i EØS er fri bevegelse av mennesker, kapital, varer og tjenester, men avtalen gir fortsatt noe spillerom for norske myndigheter.

Norske forpliktelser

I likhet med GATS, krever EØS-avtalen at «løpende betalinger som står i forbindelse med varebyttet og bevegeligheten for personer, varer eller kapital mellom avtalepartene innen rammen av bestemmelsene i denne avtale, skal være fritatt for alle restriksjoner».⁶² EØS-avtalen inneholder også et kapittel om etableringsrett, og dette fører derfor i likhet med GATS til at land må åpne for fri flyt av realøkonomiske transaksjoner. Når en av kjerneverdiene er fri flyt av kapital, må land også åpne for fri flyt av finansielle tjenester. I likhet med GATS og EFTA-avtaler vil dette legge sterke begrensninger på bruken av kapitalkontroll.

Unntaksartiklene i EØS gir imidlertid noe større spillerom enn det GATS' unntaksartikler gjør, og viser også direkte til innføringen av kapitalkontroller. Slike tiltak kan innføres dersom kapitalbevegelser fører til forstyrrelser i virkemåten for kapitalmarkedet i en av EUs medlemsstater eller en EFTA-stat.⁶³ En annen unntaksklausul nevner ikke direkte tiltak som regulerer kapitalbevegelsene, men sier at avtalepartene kan treffe beskyttelsestiltak dersom «en av EFs medlemsstater eller en EFTA-stat støter på vansker eller når det er alvorlig fare for at det kan oppstå vansker i samband med dens betalingsbalanse».⁶⁴

I utgangspunktet skal alle slike tiltak diskuteres i EØS-komiteen på forhånd. Men dersom kapitalbevegelser fører til forstyrrelser i virkemåten for kapitalmarkedet, eller om det plutselig oppstår en krise i betalingsbalansen og landet ikke har mulighet til å rådslå først, kan vedkommende avtalepart treffe de nødvendige beskyttelsestiltakene uten å gå gjennom rådslaging først. I det siste tilfellet merkes det at tiltakene «må forårsake minst mulig forstyrrelser for denne avtalens virkemåte og må ikke gå lenger enn strengt nødvendig for å avhjelpe de vansker som plutselig er oppstått».⁶⁵

Handlingsrom

Isolert sett medfører EØS altså til mer liberalisering av kapitalstrømmene. Samtidig står Norge sterkere til å dra nytte av kapitalkontroller dersom det skulle oppstå forstyrrelser i kapitalmarkedet eller problemer med betalingsbalansen. Avtalen inneholder ingen kansellerende setninger om at disse tiltakene ikke må være i strid med forpliktelser under EØS-avtalen slik som GATS og EFTA-avtalen. Det er likevel viktig å merke seg at det ikke vil være lov med vedvarende bruk av kapitalkontroller.

5.4 TRADE IN SERVICES AGREEMENT (TISA)

Som følge av at tjenesteforhandlingene i WTO står stille, har 28 land⁶⁶ startet forhandlingene om en plurilateral tjenesteavtale. TISA er bygd på samme grunnlag på GATS, men skiller seg fra den multilaterale avtalen på flere områder. Norges åpningstilbud viser at det er enighet om at man skal ha en negativ listeføring på nasjonal behandling, mens man har en positiv listeføring på markedsadgang. Norge fører altså opp de sektorene vi ønsker å gi utenlandske investorer markedsadgang i, og de sektorene vi ikke ønsker å gi utenlandske investorer nasjonal behandling i.

Norske forpliktelser

En gjennomgang av åpningstilbudet som Utenriksdepartementet har offentliggjort, viser at Norge er villige til å gå lengre i liberalisering av finanssektoren enn hva EFTA-Colombia avtalen legger opp til, og lengre enn hva vi har liberalisert under GATS. Under GATS har Norge som nevnt valgt å forbeholde seg retten til å innføre restriksjoner på mode 1 og 3 på et senere tidspunkt, men denne retten har vi gitt opp i åpningstilbudet vårt i TISA-forhandlingene.⁶⁷

Norge går frem på samme måte som i Colombia-avtalen ved å basere sitt tilbud på GATS'

«Understanding on Commitments in Financial Services». Denne avtalen går særdeles langt. For eksempel sier punkt syv at medlemsland skal tillate leverandører av finansielle tjenester fra enhver medlemsstat som er etablert i ens territorium å tilby enhver ny finansiell tjeneste.⁶⁸

Norge går langt med sine forpliktelser i TISA. Blant annet er etableringen av en juridisk enhet – børsnotert eller ikke børsnotert aksjeselskap eller stiftelse – oppført uten begrensninger på mode 3 i Norges horisontale forpliktelser. At forpliktelsen er horisontal betyr at den gjelder alle sektorer, inkludert finanssektoren.

Handlingsrom

Til tross for at Norge går langt i sitt tilbud, er det likevel ført opp noen unntak som kanskje kan benyttes i fremtiden. Blant disse er et annet horisontalt unntak. I sitt åpningstilbud forbeholder Norge seg retten til å utelukke nye tjenester, inkludert tjenester som enda ikke er teknisk mulige, fra nasjonal behandling. Norge har på den andre siden ikke valgt å unnta de nye tjenestene fra markedsadgang. Negativ listeføring vil dermed føre til at utenlandske selskaper vil kunne tilby enhver ny finansiell tjeneste til norske forbrukere. Dette er helt i tråd med punkt 7 i «Understanding on Commitments in Financial Services».

TISA-forhandlingene er holdt hemmelige for omverdenen, og offentligheten vet ikke hvordan avtalen vil se ut. Norge har i sitt åpningstilbud referert til den ovennevnte «Understanding on Commitments in Financial Services», og en mulighet er at denne er blitt lagt til grunn for forhandlingene. Selv om Norge har publisert sitt åpningstilbud så er ikke selve avtaleteksten tilgjengelig. Vi vet derfor ikke hvilke unntaksmuligheter, eller såkalte «safeguard measures», som vil være tilgjengelige. Uansett viser analysen at disse unntaksartiklene ofte er lite til hjelp dersom et tiltak først er i strid med den inngåtte avtalen, og at tiltak som kapitalkontroller i beste fall kan være midlertidige.

5.5 BILATERALE INVESTERINGS- AVTALER (BITs)

Som følge av at motstand fra flere land mot at WTO skal dekke investeringer, har stater fremforhandlet bilaterale investeringsavtaler (BIT) på siden. Inngåelsen av disse avtalene skjøt virkelig fart på 1990-tallet, og det var da Norge inngikk sine avtaler. I Norge diskuterte man i 2009 hvorvidt man skulle innføre en modellavtale for investeringsavtaler, men avtalen gikk ikke gjennom. Norsk sivilsamfunn mente at avtalen gikk for langt, mens næringslivet mente at den ikke gikk langt nok. Denne rapporten ser på Norges BIT med Ungarn som ble undertegnet i 1991.

Norske forpliktelser

Norske forpliktelser i BITs skiller seg fra norske forpliktelser i GATS og TISA, ettersom BITs i hovedsak dekker investeringer, altså mode 3, av tjenesteavtalene. Et av hovedproblemene er at investeringer er definert veldig bredt og inkluderer blant annet kjøp av eiendom, aksjer, obligasjoner, krav på penger, industrielle eiendomsrettigheter inkludert immaterielle rettigheter eller aktiva, samt tillatelser til leting, dyrking, utvinning eller utnyttning av naturressurser. Et av hovedformålene med slike avtaler er å forhindre ekspropriasjon. Et annet problem blir dermed at definisjon på ekspropriasjon er bred og upresis. Kravet er nemlig at investeringene ikke kan «eksproprieres, nasjonaliseres eller gjøres til gjenstand for andre tiltak som kan ha en liknende virkning».⁶⁹ Unntaket er dersom «ekspropriasjonen» foretas i allmenn interesse og etter behørig rettergang, at den ikke er diskriminerende og at den foretas mot erstatning. Erstatningen er målt ved investeringens markedsverdi umiddelbart før ekspropriasjonen og skal betales uten opphold.

BITs innebærer også krav til hjemføring av investeringene. Problemet med den brede definisjonen av investeringen følger også her. BIT'en mellom Norge og Ungarn krever at overføringen av blant annet avkastning som følge av investeringen og beløp som refererer seg til tilbakebetaling

av lån i forbindelse med en investering skal gjennomføres uten unødige forsinkelser.⁷⁰ Dette gjør det umulig å stille krav om at selskaper må reinvestere overskudd, og setter en brems for kapitalkontroll.

I tillegg inneholder avtalen en paragraf om mestbegunstigelsesregler som sikrer at ungarske investorer alltid vil ha rett på «best mulig» behandling i Norge. Det kan også tenkes at krav om rettferdig og forutsigbar behandling kan brukes av multinasjonale selskaper som ikke ønsker strengere krav til land-for-land rapportering.

Handlingsrom

BITs gir lite handlingsrom til stater, og Norges BIT med Ungarn inneholder ingen unntaksklausuler. Tiltak mot kapitalflukt kan både oppfattes som brudd med paragrafen om ekspropriasjon og paragrafen om hjemføring av investeringene.^{71, 72} Dersom Norge skulle innføre krav til at overskudd må reinvesteres i Norge, vil mest sannsynlig dette bli oppfattet som ekspropriasjon. Ettersom krav på penger her defineres som en investering, kan også kapitalkontroll på utgående kapitalstrømmer oppfattes som ekspropriasjon.

Utkastet til modellinvesteringsavtalen i 2009 inneholdt et kapittel med unntak, men gikk også mye lengre i forpliktelsene. Blant annet inkluderte avtalene såkalt investor-stat-tvisteløsning, som innebærer at et selskap kan saksøke en stat for å utøve politikk.

5.6 HÅNDHEVINGSMEKANISMER

I handels- og investeringsavtaler er det to håndhevingsmekanismer som råder. Den som er gjeldene i de fleste norske frihandelsavtalene og WTO, er stat-stat tvisteløsningsmekanismen. Da må selskapet gå via myndighetene i opprinnelseslandet sitt for å gå til sak mot en vertsstat. Om statene ikke blir enige, vil saken bli behandlet i WTO sin egen tvisteløsningsmekanisme. Om panelet nedsatt til å løse tvisten fastsetter at tiltaket er i strid med frihandelsavtalen, vil de kreve

at den saksøkte staten opphever tiltaket. Dersom staten ønsker å bevare tiltaket kan de tilby motparten kompensasjon. Om ikke denne blir godtatt kan den saksøkende parten holde tilbake de fordelene som handels- eller investeringsavtalen gir frem til landene kommer til enighet. Men det finnes to unntak: EØS-avtalen og avtalen mellom EFTA-landene og Singapore.

Saker under EØS blir behandlet av EFTA-domstolen. Både EFTA sitt overvåkingsorgan ESA, et EØS/EFTA-land, og personer eller foretak som har fått avslag på sin klage hos ESA kan bringe saker for EFTA-domstolen.⁷³ ESA fører tilsyn med EØS/EFTA-landene for å sikre at forpliktelsene i EØS-avtalen blir gjennomført og etterlevd. ESA setter i gang undersøkelser på eget initiativ, eller på grunnlag av klage fra EU-organer, private aktører, personer eller andre EØS-land. Om ESA fatter beslutningen om å innlede sak mot det aktuelle EØS-landet, så er det EFTA-domstolen som har det avgjørende ordet.⁷⁴ Spørsmål om tolkning av EØS-rett kan også reises for en nasjonal domstol som videre kan be om EFTA-domstolen sin fortolkning av de relevante bestemmelsene i EØS-avtalen.

Avtalen mellom EFTA-landene og Singapore på sin side, inkluderer den kontroversielle investor-stat-tvisteløsningsmekanismen. Investor-stat-tvisteløsning gjør det mulig for et selskap å saksøke en stat direkte i et internasjonal voldsgiftribunal uten å prøve saken for det nasjonale rettsvesenet først. Om staten taper, kan de ende opp med å måtte utbetale beløp i milliardklassen i erstatning til selskapet for tapt fremtidig profitt. Det er ikke mulig å anke en slik dom, og 15 personer har avgjort mer enn 50 % av de kjente investor-stat tvistene.⁷⁵ I motsetning til EFTA-domstolen, som har et fast jurypanel og åpenhet rundt rettsgangen, så er konflikter som løses under investor-stat-tvisteløsning preget av mye hemmelighet, og det opprettes ad-hoc paneler på tre personer for hver sak.

Investor-stat-tvisteløsningsmekanisme kan virke avskrekkende og gjøre politikere mer tilbakeholdne. I frykt for søksmål velger de å ikke gjennomføre politiske tiltak, og dette kan i seg selv være et hinder mot tiltak mot kapitalflukt.

I kampen mot kapitalflukt kan man som nevnt

6. NORSK HANDLINGSROM I KAMPEN MOT KAPITALFLUKT

skille mellom tiltak relatert til åpenhet, og tiltak som omfatter en re-regulering av finansøkonomien. Økt åpenhet vil gjøre det lettere å avsløre misbruk av organisasjonsstrukturer og finansielle tjenester for å hvitvaske penger eller unndra seg beskatning. En re-regulering vil gjøre økonomien mindre utsatt for finanskriser, og gi land flere midler for å motvirke kapitalstrømmenes prosykliske egenskaper. En re-regulering vil også ta tilbake det demokratiske handlingsrommet og frata selskapene deres vetorett over politikk. Åpenhet er nødvendig for å kunne gjennomføre en reregulering.

Men kan Norge egentlig gjennomføre de nødvendige tiltakene, eller står forpliktelsene våre i frihandels- og investeringsavtaler i veien for dette?

I alle frihandelsavtalene Norge har inngått er det rom for handling. Blant annet kan man stille flere krav til åpenhet. Det neste spørsmål er imidlertid hvem som vil få tilgang på informasjonen. Frihandelsavtaler krever nemlig at et tiltak skal være så lite handelshindrende som mulig. Ved innføring av for eksempel Land-for-land-rapportering (LLR) risikerer en da at den innhentede informasjonen blir reservert for nasjonale skattemyndigheter og ikke tilgjengelig for det offentlige.

Enhetlig skattegrunnlag (se s. 12) og automatisk informasjonsutveksling er eksempler på gode tiltak for åpenhet. Utfordringen med disse tiltakene er at Norge ikke kan innføre dette alene. Derfor bør Norge ta ledelsen i internasjonale fora for innføringen av disse tiltakene. EU har allerede tatt noen steg på veien for å sørge for åpenhet i banksektoren, mens arbeidet med skatteunndragelse er i gang i flere fora som G20 og OECD.

Det er ingen grunn til at Norge ikke skal

innføre de tiltak som en kan gjøre på egenhånd, og det har det også vært en viss politisk vilje til. Blant annet trådte loven om LLR i kraft i Norge 1. januar 2014.⁷⁶ Ulempen med denne loven er at den underveis har blitt ribbet for slagkraft. Kun selskaper i utvinnings- og skogdriftsindustrien blir pålagt LLR, og det kreves ikke at disse selskapene rapporterer fra land hvor de har støttefunksjoner. Tiltaket er derfor ikke veldig nyttig i kampen mot skatteunndragelse. På den positive siden vil informasjonen bli gjort tilgjengelig for alle. Innføring av LLR en seier på veien, og det er viktig at dette blir fulgt opp og forbedret når LLR skal evalueres om tre år. I 2014 ble det også vedtatt at det skal opprettes et elektronisk offentlig register over eiere i alle norske aksjeselskaper.⁷⁷

Forpliktelsene Norge har påtatt seg under GATS, EFTA, EØS, TISA og BITs gjør derimot at Norge ikke står fritt til å innføre ulike former for kapitalkontroll. Norge er blant landene som har påtatt seg store forpliktelser til liberalisering av finanssektorene i WTO, TISA, EØS, og sine bilaterale frihandels- og investeringsavtaler. I WTO, og EFTA-Colombia-avtalen finnes det unntaksartikler Norge kan benytte seg av, men disse vil kun tillate kapitalkontroller når Norge opplever problemer med stabiliteten eller integriteten i finanssektoren eller med betalingsbalansen. Tiltakene kan bare være midlertidige, og også her må de være så lite handelshindrende som mulig og samsvare med IMF's vedtekter

EØS-avtalen byr på noe mer handlingsrom, mens vi enda ikke vet hva som vil bli resultatet av TISA. Mest sannsynlig gir Norge fra seg enda mer politisk handlingsrom. BITs gir også grunn til bekymring, og det er viktig at Norge ikke inngår flere slike avtaler.

NORSK HANDLINGSROM I KAMPEN MOT KAPITALFLUKT

Rød: ikke tillatt under den gjeldende avtalen

Oransje: Kan gjennomføres med begrensninger eller gjennom internasjonalt samarbeid

	Verdens Handelsorganisasjon (WTO)	EFTA og tredjeland-savtaler uten investeringskapitler	Europeisk økonomisk samarbeidsavtale (EØS)	BITs og investeringskapitler i andre frihandelsavtaler
Kapitalkontroller	Tillatt dersom det er i tråd med IMF sine vedtekter.	Tillatt dersom det er i tråd med IMF sine vedtekter.	Bare midlertidig bruk av kapitalkontroller er tillatt.	Brudd på blant annet krav om hjemføring av investeringer.
Land-for-land-rapportering og offentlig registre for eierskap	Innsyn kan begrenses til skattemyndighetene for å gjøre tiltaket «minst mulig handelshindrende»	Innsyn kan begrenses til skattemyndighetene for å gjøre tiltaket «minst mulig handelshindrende»	Innsyn kan begrenses til skattemyndighetene for å gjøre tiltaket «minst mulig handelshindrende»	Innsyn kan begrenses til skattemyndighetene for å gjøre tiltaket «minst mulig handelshindrende»
Automatisk informasjonsutveksling og enhetlig skattelegging	Krever internasjonalt samarbeid	Krever internasjonalt samarbeid	Krever internasjonalt samarbeid	Kan være brudd på krav om forutsigbare investeringsomgivelser

7. KONKLUSJON

I den norske offentlige utredningen "Samstemt for utvikling" gikk utvalgets flertall inn for at Norge burde arbeide for en internasjonal skatt på valutatransaksjoner, og at utviklingsland kan beholde eller innføre reguleringer i form av kapitalkontroll⁷⁸. Ved å sette krav til liberalisering av finansielle tjenester i forhandlinger om frihandels- og investeringsavtaler, går Norge på tvers av dette.

Kapitalflukt byr på flere demokratiske utfordringer, og bidrar til å flytte makt fra demokratisk valgte organer og over i styrerommene i private selskaper. Mangel på reguleringer kombinert med hemmelighold gjør det mulig å utnytte systemet til egen fordel, og undergraver skatte-, miljø- og arbeidsmiljøreguleringer. Til tross for råd fra egne og internasjonale utvalg, har Norge gjennom frihandels- og investeringsavtaler lagt strenge begrensninger på hvilke tiltak vi kan innføre mot kapitalflukt.

SLUTTNOTER

- 1 Norsk Utenrikspolitisk Institutt: «Ordforklaringen: Liberalisering (avregulering, deregulering)», [http://hvorhenderdet.nupi.no/Ordforklaringer/\(w\)/8256](http://hvorhenderdet.nupi.no/Ordforklaringer/(w)/8256), lastet ned 15.4.2014
- 2 Avsnitt 37, Recommendations by the Commission of Experts of the President of the General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System, March 2009, <http://www.un.org/ga/president/63/letters/recommendationExperts200309.pdf>
- 3 Det Internasjonale Valutafondet (2009): "Impact of the Global Financial Crisis on Sub-Saharan Africa", <http://www.imf.org/external/pubs/ft/books/2009/afrglobfin/ssaglobalfin.pdf>, lastet ned 22.4.2014
- 4 Sættem, J. B. (2013, 23. januar). Seks av ti bedrifter betaler ikke skatt. NRK. Hentet fra <http://www.nrk.no/okonomi/6-av-10-betaler-ikke-skatt-1.10880287>
- 5 Tax Justice Network Norge: Nøkkeltall, <http://taxjustice.no/ressurser/tall>, lastet ned 22.4.2014
- 6 Nordhaug, K. og H. Bank (2009). Fritt fall: finanskrisen og utveier. Res Publica.
- 7 Changemaker og Tax Justice Network Norge (2012): "Skjult", http://www.taxjustice.no/uploads/documents/SKJULT_-_komplett_til_web.pdf, lastet ned 22.4.2014
- 8 Ekeberg, E. (2014, 12. februar). Hjelper med skatteslanking. Klassekampen. Hentet fra <http://www.klassekampen.no/article/20140212/ARTICLE/140219982>
- 9 Haakaas, E. (2014, 10. januar). Hver sjetten norske krone er svart. Aftenposten. Hentet fra <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/--Hver-sjetten-norske-krone-er-svart-7428597.html#.U1ZY83Y4VaR>
- 10 Attac Norge: «Skatteunndragelse i utviklingsland», <http://skatteparadis.attac.no/skatteunndragelse-i-utviklingsland/>, Lastet ned 22.4.2014
- 11 DN.no (2013, 7. desember). Facebook skatter 0,1 prosent. Dagens Næringsliv. Hentet fra <http://www.dn.no/forsiden/utenriks/article2730489.ece>
- 12 Tax Justice Network Norge: Nøkkeltall, <http://taxjustice.no/ressurser/tall>, lastet ned 22.4.2014
- 13 Ibid
- 14 Kapoor, S. (2007): "Haemorrhaging Money", Christian Aid. Hentet fra <http://www.christianaid.org.uk/images/F1593PDF.pdf>
- 15 Sættem, J. B. (2013, 23. januar). Seks av ti bedrifter betaler ikke skatt. NRK. Hentet fra <http://www.nrk.no/okonomi/6-av-10-betaler-ikke-skatt-1.10880287>
- 16 Jacobsen, S. K. og Petter Henriksen Ringstad (2014): «Skjulte eiere», Tax Justice Network Norge. Hentet fra http://www.taxjustice.no/uploads/documents/tjnn_skjulte_eiere_web.pdf
- 17 NOU (2009:19): Tax Havens and Development, Utenriksdepartementet, Oslo
- 18 Trellevik, A. (2014, 14. april). Ingen vet hvem som er største eier i Sydvaranger gruve. Finnmarken. Hentet fra <http://www.finnmarken.no/nyheter/sorsia/article7294513.ece>
- 19 Bagchee, D. (2012, 4. september). Spain's Capital Flight Now Worse Than Asian Financial Crisis. CNBC. Hentet fra <http://www.cnbc.com/id/48891162>
- 20 TDN Finans (2012, 10. oktober). Advarer mot kapitalflukt fra eurosonen. Dagens Næringsliv. Hentet fra <http://www.dn.no/forsiden/utenriks/article2484614.ece>
- 21 Paragraf 37, Recommendations by the Commission of Experts of the President of the General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System, March 2009, <http://www.un.org/ga/president/63/letters/recommendationExperts200309.pdf>

- 22 Grønli, H. og Øyvind Bye Skille (2012, 13. september). Ryanair-piloter mener de tvinges til å bli nullskatteyttere. NRK.no. Hentet fra <http://www.nrk.no/norge/piloter-tvinges-til-nullskatt-1.8320112>
- 23 Takla, E. (2013, 18. mars). –Kan utløse full panikk og kapitalflukt. Dagens Næringsliv. Hentet fra <http://www.dn.no/forsiden/borsMarked/article2582806.ece>
- 24 Sundberg, J. D. (2013, 28. mars). Bankene har åpnet igjen på Kypros. E24. Hentet fra <http://e24.no/makro-og-politikk/bankene-gjenaapnet-paa-kypros/20351890>
- 25 Grimen, B. og Magnus Stokka (2012, 19. november). – Det er veldig ille. NRK.no. Hentet fra <http://www.nrk.no/ro-galand/statoil-truer-med-utflagging-1.8401286>
- 26 Lorentzen, M. (2012, 19. september). Truer med utflagging over fagforeningskravene. E24.no. Hentet fra <http://e24.no/naeringsliv/norwegian-air-shuttle/norwegian-truer-med-utflagging-over-fagforeningskravene/20276424>
- 27 Dagens Næringsliv (2010, 23. mars). Color Line overveier utflagging. Dagensnæringsliv.no. Hentet fra <http://www.dn.no/nyheter/naringsliv/2010/03/23/color-line-overveier-utflagging>
- 28 Public Citizen's Global Trade Watch (2014): "NAFTA's 20-Year Legacy and the Faith of the Trans-Pacific Partnership", <http://www.citizen.org/documents/NAFTAs-20-year-legacy.pdf> , Lastet ned 22.4.2014
- 29 Tax Justice Network – Norge (2012): «Automatisk informasjonsutveksling», http://www.taxjustice.no/uploads/documents/120131_Faktaark_Automatisk_informasjonsutveksling.pdf, lastet ned 22.4.2014
- 30 Changemaker og Tax Justice Network Norge (2012): "Skjult", http://www.taxjustice.no/uploads/documents/SKJULT_-_komplett_til_web.pdf, lastet ned 22.4.2014
- 31 Gallagher, K. P. (2010): "Policy Space to Prevent and Mitigate Financial Crisis in Trade and Investment Agreements", G-24 Discussion series
- 32 Attac Norge (2012): "Kapitalkontroll", <http://finansskatt.no/finansabc/kapitalkontroll/>, lastet ned 22.4.2014
- 33 Chamon, M., Ghosh, A. R., Habermeier, K., Ostry, J. D. og Dennis B.S. Reinhardt (2010): «Capital Inflows: The role of controls», <https://www.imf.org/external/pubs/ft/spn/2010/spn1004.pdf>, lastet ned 22.4.2014
- 34 Kvamsås, H., Lundeberg, H. og Eirik Sjøvik (2012): «Velferdsvekst i Krisetider: Latinamerikanske løsninger», Latin-Amerikagruppene i Norge (LAG)
- 35 Attac Norge (2011): «Enhetlig skattegrunnlag», <http://finansskatt.no/finansabc/enhetlig-skattegrunnlag/>, lastet ned 22.4.2014
- 36 Kapittel syv i avtalen mellom EFTA og Colombia dekker offentlige anskaffelser. I EFTA sine avtaler med blant annet Singapore og Libanon ligger det inne klausuler som bestemmer at dersom EFTA inngår en avtale om offentlige anskaffelser med et annet land, så skal også disse landene starte forhandlinger om offentlige anskaffelser. Singapore og Libanon er begge på topp 10 listen til Tax Justice Network sin Financial Secrecy Index for 2013.
- 37 Third World Network (2010): "Financial Crisis and Trade Agreements Draft Preliminary Note", http://www.twinside.org.sg/title2/briefing_papers/twn/bpfinancialcrisis.pdf, lastet ned 22.4.2014
- 38 Handelskampanjen: «WTO: Handel med tjenester (GATS)», <http://www.handelskampanjen.no/tema/wto-handel-med-tjenester-gats/>, lastet ned 22.4.2014
- 39 World Trade Organization: "Services Negotiations", http://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/nego_mandates_e.htm, lastet ned 22.4.2014
- 40 Gallagher, K. P. (2010): "Policy Space to Prevent and Mitigate Financial Crisis in Trade and Investment Agreements", G-24 Discussion series

- 41 Hentet fra WTO og Verdensbanken sin database om tjenesteliberalisering i-tip, <http://i-tip.wto.org/services/ComparativeReports.aspx>, lastet ned 22.4.2014
- 42 Informasjon om de norske forpliktelsene i GATS er hentet fra Hentet fra WTO og Verdensbanken sin database om tjenesteliberalisering, <http://i-tip.wto.org/services>, lastet ned 22.4.2014
- 43 GATS krever at et land åpner for fri flyt av enveisoverføringer og betalinger relatert til tjenester de har forpliktet seg på (GATS paragraf XI.1). I tillegg sier fotnote 8 tilhørende Artikkel XVI punkt 1 at et land som har påtatt seg forpliktelser i mode 1 må tillate grensekryssende kapitalbevegelser dersom dette er en essensiell del av tjenesten. Fotnoten sier videre at dersom et land har påtatt seg forpliktelser på mode 3 så må de tillate innkommende kapitaloverføringer som er relatert til tjenesten som for eksempel lån fra moderselskap til datterselskap.
- 44 GATS, General Agreement on Trade in Services, § XI.2
- 45 GATS, General Agreement on Trade in Services, § XII.1
- 46 GATS, General Agreement on Trade in Services, § XIV
- 47 Public Citizen, Only One of 35 Attempts to Use the GATT Article XX/GATS Article XIV "General Exception" Has Ever Succeeded: Replicating the WTO Exception Construct Will Not Provide for an Effective TPP General Exception, <https://www.citizen.org/documents/general-exception.pdf>, lastet ned 23.4.2014
- 48 GATS, General Agreement on Trade in Services, Annex on financial services, § 2(a)
- 49 Tucker, T. og Lori Wallach (2010): "Memorandum: Answering critical questions about conflicts between financial reregulation and WTO rules hitherto unaddressed by the WTO Secretariat and other official sources", <https://www.citizen.org/documents/Memo%20-%20Unanswered%20questions%20memo%20for%20Geneva.pdf>, lastet ned 22.4.2014
- 50 Third World Network (2010): "Financial Crisis and Trade Agreements Draft Preliminary Note", http://www.twinside.org.sg/title2/briefing_papers/twn/bpfinancialcrisis.pdf, lastet ned 22.4.2014
- 51 Bretton Wood Project & Latindad (2011): "Breaking the Mould. How Latin America is Coping with Volatile Capital Flows". Bretton Woods Project: London
- 52 Corporate Europe Observatory, The Seattle to Brussels Network og Transnational Institute (2013): "A transatlantic corporate bill of rights", <http://corporateeurope.org/sites/default/files/attachments/transatlantic-corporate-bill-of-rights-oct13.pdf>, lastet ned 22.4.2014
- 53 WTO dokument: Communication from Norway: Initial Offer on Financial Services S/FIN/W/12/Add.8
- 54 Breidlid, E. (2014): «Stortinget vedtok frihandelsavtale med Colombia», <http://www.handelskampanjen.no/nyhet-sarkiv/stortinget-vedtok-frihandelsavtale-med-colombia/>, lastet ned 24.06.2014
- 55 Free Trade Agreement Between the Republic of Colombia and the EFTA States, § 4.4.1
- 56 Free Trade Agreement Between the Republic of Colombia and the EFTA States, § 4.13
- 57 Free Trade Agreement Between the Republic of Colombia and the EFTA States, Annex XVI Financial services, § 3
- 58 Free Trade Agreement Between the Republic of Colombia and the EFTA States, Annex XIV Payments and Capital Movements
- 59 Free Trade Agreement Between the Republic of Colombia and the EFTA States, chapter 5 Investment
- 60 Stichele, M. V. (2012): "Free Trade Agreement EU – Colombia and Peru: Deregulation, illicit financial flows and money laundering", GUE/NGL Group (German Delegation), [http://www.guengl.eu/uploads/_old/cms_files/FINAL_CETA%20%20illicit%20financial%20flows%20%20for%20KLUTE%20%20%205%2012%20-3\(1\).pdf](http://www.guengl.eu/uploads/_old/cms_files/FINAL_CETA%20%20illicit%20financial%20flows%20%20for%20KLUTE%20%20%205%2012%20-3(1).pdf), lastet ned 22.4.2014
- 61 Free Trade Agreement Between the Republic of Colombia and the EFTA States, Annex XVI Financial services, § 6.3

- 62 EØS-loven - EØSI, Lov om gjennomføring i norsk rett av hoveddelen i avtale om Det europeiske økonomiske samarbeidsområde (EØS) m.v. av 27. november 1992 nr. 109, § 41
- 63 EØS-loven - EØSI, Lov om gjennomføring i norsk rett av hoveddelen i avtale om Det europeiske økonomiske samarbeidsområde (EØS) m.v. av 27. november 1992 nr. 109, § 43.2
- 64 EØS-loven - EØSI, Lov om gjennomføring i norsk rett av hoveddelen i avtale om Det europeiske økonomiske samarbeidsområde (EØS) m.v. av 27. november 1992 nr. 109, § 43.4
- 65 EØS-loven - EØSI, Lov om gjennomføring i norsk rett av hoveddelen i avtale om Det europeiske økonomiske samarbeidsområde (EØS) m.v. av 27. november 1992 nr. 109, § 45.4
- 66 EU regnes her som ett land
- 67 Utenriksdepartementet (2013): «Norsk åpningstilbud i Tisa-forhandlingene», http://www.regjeringen.no/nb/dep/ud/tema/handelspolitikk/wto/tisa_tilbud.html?id=746660, lastet ned 22.4.2014
- 68 Verdens handelsorganisasjon: «Understanding on commitments in financial services», http://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/21-fin_e.htm, lastet ned 22.4.2014
- 69 Avtale mellom Kongeriket Norges Regjering og Republikken Ungarns Regjering vedrørende fremme og gjensidig beskyttelse av investeringer, § VI, kursiv lagt til
- 70 Avtale mellom Kongeriket Norges Regjering og Republikken Ungarns Regjering vedrørende fremme og gjensidig beskyttelse av investeringer, § VII
- 71 Avtale mellom Kongeriket Norges Regjering og Republikken Ungarns Regjering vedrørende fremme og gjensidig beskyttelse av investeringer, § VI
- 72 Avtale mellom Kongeriket Norges Regjering og Republikken Ungarns Regjering vedrørende fremme og gjensidig beskyttelse av investeringer, § VII
- 73 Europaportalen (2012): «EFTA-domstolen», <http://www.regjeringen.no/nb/sub/europaportalen/eos/eos-organene/efta-domstolen.html?id=685068>, lastet ned 22.4.2014
- 74 Europaportalen (2012): «EFTAs overvåkingsorgan, ESA», <http://www.regjeringen.no/nb/sub/europaportalen/eos/eos-organene/esa.html?id=685043>, lastet ned 22.4.2014
- 75 Corporate Europe Observatory, The Seattle to Brussels Network og Transnational Institute (2013): “A transatlantic corporate bill of rights”, <http://corporateeurope.org/sites/default/files/attachments/transatlantic-corporate-bill-of-rights-oct13.pdf>, lastet ned 22.4.2014
- 76 Finansdepartementet (2013): «Forskrift om land-for-land rapportering», <http://www.regjeringen.no/nb/dep/fin/aktuelt/nyheter/2013/forskrift-om-land-for-land-rapportering.html?id=748537>, lastet ned 22.4.2014
- 77 Gedde-Dahl, S. (2014, 15. mai). Skjulte eiere skal frem i lyset, men først skal de gjemmes helt bort. Aftenposten. Hentet fra http://www.aftenposten.no/nyheter/Skjulte-eiere-skal-frem-i-lyset_-men-forst-skal-de-gjemmes-helt-bort-7566785.html#.U6k_ynY4Xcs
- 78 NOU (2008:14): Samstemt for utvikling? Hvordan en helhetlig norsk politikk kan bidra til utvikling i fattige land, Utenriksdepartementet, Oslo

